

В.М.ГОРОБЕЦЬ*

ПОЛКОВНИК ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ТА ЙОГО ВЛАДА

Досліджується інститут полковника Війська Запорозького як вищого урядника адміністративно-територіальної й військової одиниці Гетьманщини середини XVII – першої половини XVIII ст. Реконструйовано його місце в політичній і соціальній ієрархії козацької держави. Простежено тенденції розвитку службових кар'єр найбільш знакових представників цієї соціо професійної групи. Звернуто увагу на риси претендента на полковництво, як їх було прописано у законодавчих актах і представлено у практиках адміністрування Гетьманщини. Визначено обмеження та заборони, що вибудовувалися законом і традицією для обіймання полковницьких урядів певними категоріями населення, а також з'ясовано, наскільки ефективними вони були на практиці.

Ключові слова: полковник, Військо Запорозьке, Гетьманщина, соціальна й політична ієрархія, службова кар'єра.

Історична дефініція «полковник Війська Запорозького» може нести у собі декілька смислових навантажень: як означення військового командира полку козацького війська (реєстрового, нереєстрового, запорозького або низового) другої половини XVI – першої половини XVII ст.; як вищий козацький урядник на теренах полку – адміністративно-територіальної й військової одиниці Гетьманщини другої половини XVII – першої половини XVIII ст.; як військовий командир на Січі та козацький адміністратор на Землях Вольностей Війська Запорозького Низового другої половини XVI–XVIII ст.

У цій статті увага акцентуватиметься на інституті полковника Війська Запорозького як вищого урядника гетьманської держави у хронологічних межах середини XVII – першої половини XVIII ст., тобто від становлення козацького ладу в Наддніпрянській Україні до реставрації гетьманської форми правління в 1750-х рр.

Статус полковника та його місце у владній ієрархії Війська Запорозького

Отож нижче йтиметься про полковників Війська Запорозького як вищих козацьких адміністраторів, причому у часи, коли представники полковницької корпорації, входячи до складу вищої старшини (разом із гетьманом і генеральними старшинами)¹, посідали у службовій ієрархії гетьманату особливо чільні місця – якщо не відразу після регіментаря, то десь на рівні генеральних обоного, судді та писаря.

* Горобець Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ
E-mail: victor_gor@ukr.net

¹ Авторське обґрунтування потреби виділення такої категорії козацьких старшин див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

За гетьманування Кирила Розумовського ситуація зазнала принципових змін. Так, як можна зауважити, аналізуючи «Ведомости о малороссійской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых, с показанием, который чин за каким следует по малороссійскому обыкновению, учинена 1756 году»², у ті роки «полковники малороссійские» в неофіційному українському доповненні до загальноімперського «Табелю про ранги» розміщувалися перед полковниками охотницьких полків і бунчуковими товаришами, але після всіх чинів генеральної старшини, навіть таких маловпливових у службовому розумінні як генеральні хорунжий чи бунчужний³. Подібна ієрархія позначалась і на матеріальному захощенні до виконання покладених на старшин обов'язків. У «новоученном Уложении, во 2-й части, в главе 41, в 24-м пункте» йшлося, що «состоящим в Малой России, кои против находячихся в нашей регулярной, придворной и статской службах рангов не имеют, нижеписанного звания по нижеписанному расположению» генеральному обозному належало платити 600 руб. у рік, генеральним судді й підскарбію – по 500 руб., решті генеральних старшин – по 400 руб., а «полковникам городовим» – лише по 250 руб.⁴

Та й загалом за часів К.Розумовського відбулося уточнення номенклатури старшинських урядів і вже в першій рік свого гетьманування, реагуючи на клопотання представників Війська Запорозького Низового, котрі протестували проти використання «городовими» полковниками означення «полковник Війська Запорозького», заборонив використовувати таку форму титулування. Універсал гетьмана від 9 вересня 1751 р. з цього приводу декларував:

«Представлял нам доношение Войска Запорожского Низового атаман кошовий Яким Игнатович, что многие малороссійских полков полковники называют себя и в письмах разных подписываются Войска Запорожского и малороссійского полковниками, что де Войску Запорожскому в противность и обиду следует затем, что де они, малороссійские полковники, к воску Запорожскому не приключены и в прежние, давние времена того не было и полковники де малороссійские Запорожского Войска не писались. И просил он, атаман кошовий, в том оным малороссійским полковникам запрещенія. Чего ради ежели поденно так есть, то повелеваем всем господам полковникам малороссійских полков... впредь Войска Запорожского низового полковниками не подписываться»⁵.

У середині ж XVII – першій половині XVIII ст. з погляду технології функціонування влади полковник виступав очільником військової й

² Малороссійские чины и должности и оклад их содержания // Киевская старина. – 1883. – Т.6. – №6. – С.381–385.

³ Ведомости о малороссійской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых, с показанием, который чин за каким следует по малороссійскому обыкновению, учинена 1756 году// Там же. – С.382–383.

⁴ Выписка // Там же. – С.384–385.

⁵ Лазаревский А. Запоздалая ревность Запорожъя к своему имени // Там же. – 1889. – Т.24. – №3. – С.740–741.

адміністративної структури полку та водночас виконавцем доручень гетьмана на його території, а також, формально, генеральних і старшинських рад. Чому формально? Хоча б тому, що в багатьох випадках саме полковники, а не генеральні старшини (особливо, якщо йдеться про генеральних обозного, суддю чи писаря) мали більший владний вплив у Гетьманщині. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади за гетьманату, роль і місце інституту в політичній системі автономії була досить поважною. Особливо зростало значення полковницького уряду за послаблення гетьманського проводу (як іманентного, так і зумовленого ззовні).

Вельми цікаву інформацію щодо структури та співвідношення владних впливів у Гетьманщині дає розмова київського полковника Василя Дворецького з царським ясельничим Іваном Желябужським під час його перебування у складі посольства гетьмана Івана Брюховецького в Москві восени 1665 р. Тоді В.Дворецький, котрий від самого початку місії поставив себе на місце такого собі «експерта», дорадника московського уряду на переговорах з українським гетьманом, переконував І.Желябужського, що теперішнього регіментаря обрано начебто не всім Військом Запорозьким, а «ими полковниками», і влада його тримається саме на членах цієї впливової корпорації («держитца от них, а козаки де его не сама любят»). Тож київський полковник рекомендував своєму візаві: у тому разі, коли «великий государ» задумає вершити якісь «дела в их местех», спершу запитати думки в них, полковників, а вже після цього ставити до відома гетьмана, «а не говоря б с ними не указал ничего зачинать»⁶.

Передане В.Дворецьким через І.Желябужського цареві прохання вельми цікаве з погляду бачення козацькою старшиною моделі розвитку владної надбудови гетьманату, трансформування його в олігархічний владний режим, де пріоритетні ролі відіграватиме корпорація вищої козацької старшини. Відсутність у заяві київського полковника згадок про генеральних старшин як тих суб'єктів, які «обрали» гетьмана та від яких він нині «держиться», вочевидь також не випадкова. Останні, імовірноше за все, у сприйнятті В.Дворецького все ж асоціювалися передовсім з особистим оточенням регіментаря. Були, так би мовити, його похідною, його продовженням і предикатом, а не відігравали окремої самостійної ролі, не втілювали собою волю козацького товариства, владу над ним – як це було у випадку з козацькими полковниками.

В ієрархії Війська Запорозького від початків становлення гетьманату й до середини XVIII ст. формально вище за полковників, крім гетьмана, стояла хіба що група так званої «вищої» генеральної старшини, до складу якої дослідники зараховують генеральних обозного, писаря, суддю, а в пізніших часах і підскарбія. Історикам відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь із цих старшин посідав полковницькі уряди. Один із найбільш авторитетних дослідників історії генеральної старшини, Л.Окиншевич, узагалі заперечував можливість подібних стратегій службового просування⁷. Однак мої особисті

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1867. – С.16.

⁷ Див.: Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип.2. – К., 1926. – С.140.

спостереження⁸, зокрема щодо посідання Михайлом Суличем і Михайлом Миклашевським полкового уряду після обіймання посади генерального судді, або очолювання полків колишніми генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, чи колишнім генеральним писарем Лукашем Бузкевичем, не кажучи вже про випадки обіймання нижчих посад полкової та сотенної старшини, переконливо спростовують думку авторитетного фахівця, принаймні стосовно практик другої половини XVII – початку XVIII ст.

Призначення ж на полковницькі уряди з середовища, умовно кажучи, «нижчих» генеральних старшин – осавулів, хорунжих і бунчужних, в адміністративних практиках Гетьманщини було досить поширеним явищем. Саме такий шлях до пернача пройшли, наприклад, генеральні осавули Матвій Гвинтовка, Іван Лисенко, Григорій Витязенко, Леонтій Черняк, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський та ін.⁹ Аналогічна картина спостерігається й щодо інших категорій корпорації генеральної старшини (про це див. нижче).

Щодо надзвичайної важливості владних та соціальних позицій саме полковницької службової корпорації переконують і стратегії подальшого службового зростання представників цієї категорії козацьких урядників. Так, наприклад, лише у другій половині XVII ст. полковницький уряд став для Якіма Сомка, Михайла Ханенка й Демка Ігнатовича останнім щаблем перед гетьманством. Передовсім як полковники зарекомендували себе й майбутні гетьмани Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Самойлович і, очевидно, Степан Опара (як наказний полковник). Із-поміж п'яти гетьманів першої половини XVIII ст. троє перед обранням/призначенням на найвищий адміністративний уряд також були полковниками, а саме Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол. Лише Пилип Орлик у цей час прийшов на гетьманство з посади генерального писаря. Але, як пам'ятаємо, сталося це за доволі специфічних обставин еміграції Війська Запорозького. А, скажімо, попередник П.Орлика, гетьман Іван Мазепа, готував собі в наступники не когось із генеральних старшин, а власного небожа Івана Обидовського, і якраз через виконання ним обов'язків ніжинського полковника¹⁰. Натомість К.Розумовський, як уже зауважувалося раніше, загалом символізував собою зовсім іншу якість політичного життя Гетьманщини, коли козацькі традиції поволі відходили в минуле, дедалі більше поступаючись місцем або імперським, або ж гетьманським новаціям (особливо, коли йшлося про вищий владний щабель автономії).

Значна частина полковників Війська Запорозького «класичної доби», тобто у широких часових рамках другої половини XVII – середини XVIII ст., після виконання своїх обов'язків із керівництва полком увійшли до складу генеральних старшин, причому до вищого їх ешелону як обозні, судді, рідше

⁸ Див.: *Горобець В.* *Влада та соціум Гетьманату...* – С.78–115.

⁹ *Лазаревский А.* *Полтавщина в XVII в. // Киевская старина.* – 1891. – Т.34. – №9. – Отд.1. – С.357–374; *Окиншевич Л.* *Генеральна старшина...* – С.140; *Gajesky G.* *The Cossack Administration of the Hetmanate.* – Vol.1–2. – Cambridge, Mass., 1978; *Горобець В.* *Влада та соціум Гетьманату...* – К., 2009.

¹⁰ *Оглоблин О.* *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001.

писарі та осавули. Зокрема, саме з полковництва на уряд генеральних обозних прийшли такі відомі козацькі старшини, як Тимофій Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець, Федір Коробка, Василь Дунін-Борковський, Іван Демиденко та Іван Волевач; генеральних суддів – Федір Лобода, Антон Жданович, Григорій Лесницький, Іван Креховецький, Прокіп Бережецький, Михайло Миклашевський, Михайло Гамалія тощо; генерального писаря – Павло Тетеря та генеральних осавулів – Петро Дорошенко, Іван Богун, Григорій Гамалія, Костянтин Солонина та ін.

Доволі показово у сенсі соціального престижу полковницького уряду виглядає практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. Зокрема, саме таким чином відбулося заміщення вакансії полковника генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, генеральним писарем Лукашем Бузкевичем, генеральними суддями Михайлом Суличичем і Дмитром Чернявським, генеральними осавулами Павлом Яненком-Хмельницьким, Іваном Скоробагатьком, Яковом Лизогубом, Яремою Петрановським та ін.

Отож, наприклад, коли 1683 р. гетьман І.Самойлович, заарештувавши переяславського полковника Войцу Сербина, звів на його місце свого близького родича – генерального осавула Леонтія Полуботка¹¹, це було нічим іншим, як відвертою демонстрацією гетьманської протекції над ним. Аналогічно й наступник І.Самойловича, гетьман І.Мазепа, призначаючи в 1690 р. на уряд стародубського полковника генерального осавула Михайла Миклашевського¹², також виразно продемонстрував цим свою приязнь до нього. І навпаки, ухваливши в 1703 р. рішення про усунення М.Миклашевського – чи то через його нібито таємні контакти з можновладцями Речі Посполитої, чи то через те, що він, будучи «простим и неписьменним», після того, як здобув Бихов, «зело ныне возгордился»¹³, І.Мазепа, переводячи його на уряд генерального судді, чинить це не інакше, як своєрідне покарання для «свавільця». І, відповідно, вже за рік І.Мазепа, порозумівшись з опальним старшиною, повернув М.Миклашевському пернач стародубського полковника, тим самим підвищивши його службовий статус у Війську Запорозькому.

Аналогічні приклади можна навести й з часів гетьманування І.Скоропадського. Скажімо, коли в 1714 р. Івана Чарниша було переміщено з гадяцького полковництва на уряд генерального судді, аби звільнити полковий уряд у Гадячі для ставленика царя Петра I серба Михайла Милорадовича¹⁴. Або того ж року другим генеральним суддею було призначено прилуцького полковника Івана Носа, аби вивільнити полковницький уряд для ще одного «доброхота царя» – Гната Галагана¹⁵. Тому-то, скажімо, тривалий час І.Чарниш не міг подарувати

¹¹ *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol.1. – P.295.

¹² *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.29.

¹³ *Оглоблин О.* До історії української політичної думки на початку XVIII в. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Кн.ХІХ. – К., 1928. – С.232.

¹⁴ *Модзалевский В.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т.84. – №3. – Отд.1. – С.315–347, Т.85. – №4. – Отд.1. – С.1–35; №5. – Отд.1. – С.193–230.

¹⁵ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Носенки – Белецкие // Киевская старина. – 1888. – Т.23. – №11. – Отд.1. – С.370.

М.Милорадовичу свого фактичного службового «пониження» до уряду генерального старшини (!) та, як свідчив у поданій на ім'я Петра I чолобитній ковалівський сотник Афанасій Кіцеш, тримав на «полковника гадяцького злобу для того, что оной полковник иноземець, а по имянному вашего царского величества указу пожалован на ево, Чарнишово, место в Гадяцкой полк»¹⁶.

Прискіпливо вчитуючись в історичні джерела, що стосувалися періоду правління гетьмана Данила Апостола, Б.Крупницький дійшов висновку, що й після першої реставрації гетьманської форми правління в 1727 р. козацька старшина не надто й прагнула ввійти до складу генеральної. Щоправда, причину такого становища дослідник убачав передовсім у тому, що на той час доволі непевним було відповідне матеріальне заохочення, адже старі маетки, належні до рангів генеральної старшини, розійшлися по руках і для новопоставлених членів цієї групи старшинської корпорації треба було здобувати нові рангові маєтності та ще й «клопотатися» про згоду на це імперської влади¹⁷. Як промовисту ілюстрацію такого стану відомий історик наводив той факт, що за гетьманування Д.Апостола полковники (та й то здебільшого відставні) у списках кандидатів на генеральну старшину фігурували лише зрідка. Причому висував їх гетьман майже винятково на найвищу генеральну посаду – генерального обозного¹⁸. Більше того, як підмітив Б.Крупницький, у цих висуваннях не складно помітити тонкий політичний розрахунок регіментаря, адже у списку кандидатів, запропонованому гетьманом 7 листопада 1727 р. урядові імператора Петра II, претендентами на генерального обозного було записано таких полковників: київського – Антона Танського, прилуцького – Гната Галагана, колишнього корсунського – Андрія Кандибу. Не беручи до уваги останнього, котрий ніякої загрози авторитетові гетьманській владі не становив, і першого, і другого було призначено на полковництво указами колишнього царя Петра I та, перебуваючи на високих адміністративних урядах, вони всіляко демонстрували свою зневагу до «антицесора» Д.Апостола на гетьманстві – І.Скоропадського¹⁹. Відтак забираючи їх із Київського та Прилуцького полків, гетьман тим самим не підвищував їхній соціальний статус і владні можливості, а навпаки – намагався ці можливості суттєво применшити²⁰.

Ще більш переконливо виглядає ілюстрація розуміння тогочасною козацькою елітою ієрархії старшинських урядів, зафіксована в листі гетьмана Д.Апостола до Колегії закордонних справ від 18 квітня 1733 р., де регіментар скаржився на ніжинського полковника Івана Хруцова, котрий «почитає себе за обиду» йти в похід під командою генерального обозного Якова Лизогуба. Д.Апостол натомість доводив:

¹⁶ Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Там же. – 1904. – Т.85. – №4. – Отд.1. – С.3.

¹⁷ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С.112.

¹⁸ Там само. – С.113.

¹⁹ Див.: С-ко Н. [Стороженко Н.]. Три документа к истории экономических отношений в Малороссии XVIII в. (Ордер прилуцкого полковника Григория Галагана о некупле козацких грунтов малороссийской старшиной...) // Киевская старина. – 1884. – Т.8. – №1. – С.143–148; Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский (1712–1734) // Там же. – 1894. – Т.45. – №4. – С.146–151.

²⁰ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.113.

«По силе прежних примеров и давних порядков войска малороссийского старшина генеральная перед полковниками всегда ранг свой имела и между гетьманством главное правление в Малой России содержали, а в военных походах при моей памяти генеральне обозные, как всеми полковниками, так и протчею старшиною командировали»²¹.

Отож, як бачимо, гетьман апелював до «прежних примеров и давних порядков», а І.Хрущов, котрий на полковництво в Гетьманщині прийшов із волі царської влади лише 1727 р., цілком можливо, не надто добре розумівся на козацьких традиціях, утім реальний стан справ оцінити вже, мабуть, устиг. І в його «обидах», скоріш за все, було відображено погляд полковницької корпорації на службу субординацію Війська Запорозького, так би мовити, із середини, такий, яким він був у зазначений час насправді.

Докорінних змін ситуація зазнала, мабуть, уже в роки гетьманування К.Розумовського, коли роль генеральної старшини в управлінні автономією суттєво посилилася. Хоч передумови такої трансформації поступово визрівали в 1730–1740-х рр., у часи, коли після смерті Д.Апостола (1734 р.) офіційний Петербург не дозволяв проведення нових гетьманських виборів, делегувавши при цьому частину владних повноважень генеральним старшинам, що ввійшли до складу правління гетьманського уряду (решту повноважень перебрали російські чиновники). Після другої реставрації гетьманства на початку 1750-х рр. тенденція збереглася. На мій погляд, значною мірою це було зумовлено тим впливом, який справляли на К.Розумовського російські порядки, адже тенденція до централізації влади була звичним явищем. Крім того, гетьман мав звичку надовго відлучатися з України до Петербурга, і через це, природно, роль генеральної старшини в оперативному управлінні автономією істотно посилювалася.

Промовистою ілюстрацією такої трансформації й слугувала вже згадана вище «Ведомость о малороссийской генеральной старшине ...» 1756 р., згідно з котрою, в українському аналогу загальноімперського «Табелю про ранги» полковники розташовувалися на восьмій позиції, тобто після всіх членів гетьманського уряду²².

Риси претендентів на полковий уряд, прописані законом та представлені в політичних деклараціях

Якими ж ознаками мали володіти кандидати на високий полковницький уряд? Відповідаючи на це питання, передовсім слід наголосити, що вперше це питання стало предметом правової регуляції в «Нових статтях» Юрія Хмельницького, укладених у жовтні 1659 р. в Переяславі у ході відновлення українсько-московського союзу, порушеного гадяцькими домовленостями

²¹ *Окиншевич Л.* Звідомлення про відрядження до Москви (травень – липень 1926 р.) // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип.3. – К., 1927. – С.233.

²² [Лазаревский А.]. Малороссийские чины и должности и оклад на их содержание. 1756 г. // Киевская старина. – 1883. – Т.6. – №6. – С.381–385.

Івана Виговського з Річчю Посполитою²³. Тут і було записано норму, у відповідності до якої обрання полковників, як й інших старшин, обов'язково мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі «товариства» («а чтобъ выбирать в Войско полковниковъ на раде, кого межъ себя излюбятъ»), та, крім того, включено цілий ряд заборон, регламентацій щодо процедур призначення чи звільнення полковників і рис, що ними мали володіти претенденти. Зокрема, відтепер обирати на уряд потрібно було «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать». Так само не дозволялось обирати на полковництво (як, власне, і на інші старшинські уряди) іновірців: «Въ Войске жъ Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людеямъ, кроме православныхъ християнъ, иныхъ ни которыхъ вере людемъ впредь не быть»²⁴. Не дозволялось також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям, «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междоусобіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»²⁵.

У наступних договорах питання обрання на полковництво згадувалися вельми побіжно, переважно лише в контексті винагородження полковників за їхню службу привілеями, грошовими та майновими пожалуваннями²⁶. Отож відповіді доводиться шукати в конкретних розпорядчих документах, що стосувалися призначення того чи іншого козацького старшини на високий полковницький уряд. Одним із найдавніших відомих на сьогодні дослідникам актів такого роду є універсал гетьмана Богдана Хмельницького від 29 січня 1656 р. з оповіщенням Війська Запорозького про призначення Івана Нечая на полковництво «в Білую Русь до Могилева, Чаусова, Новобыхова и Гомля и иных мест, и местечек, и сіл тамже знайдующих». Регіментар тут акцентував увагу лише на тому, що кандидат (до слова, його зять) «нам и всему войску нашему [...] жичливый и в делах рыцарскихъ взятый отъ боку нашего»²⁷. При затвердженні обрання на полковництво до Прилук Федора Мовчана у квітні 1678 р. гетьман І.Самойлович як визначальну ознаку кандидата називав його службову репутацію («знаючи бытии в Войску Запорозкомъ заслужонного, годного и до делностей рыцарскихъ способного мужа») ²⁸. Натомість І.Мазепа, затверджуючи Михайла Боруховича на чолі Гадяцького полку, у відповідному універсалі 1687 р. визначальними рисами для претендента називав

²³ Ширше про саму процедуру обрання на полковництво та позбавлення полковників влади див.: *Горобець В.* Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і реалій життя // Українська гетьманська держава на межі цивілізацій: Зб. наук. ст. – К., 2014.

²⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.119.

²⁵ Там само.

²⁶ Див., напр.: *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским.* – Ч. 1. – Москва, 1858. – С.144–145, 218, 256.

²⁷ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изданный Комиссией для разбора древних актов. – Вып. I. – К., 1911. – С.28. Про обставини цього призначення і його політичний підтекст див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9, ч.2. – К., 1997. – С.1167–1169; *Горобець В.* Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998.

²⁸ Універсали українських гетьманів... – С.734.

«старанность и в статечних поступках досконалость»: «Видячи мы п. Михайла Бороховича странность и в статечных поступках досконалость, разумымем его на уряд полковничества гадяцкаго бути годного, сподиваючися по нем, же и в дальший час в тых своих статечных поступках и годных войскогвых працах, не будет отминен»²⁹.

А влітку 1703 р., інформуючи царський уряд про призначення на полковництво до Полтави Івана Левенця, гетьман І.Мазепа серед іншого свій вибір мотивував і тим, що кандидат не лише добре знаний у полку як людина гідна, але і його батько справно полковникував тут: «Иная сторона полчан, знаючи Левенца на тот уряд згодного и достойного, что и его отец был полковником и сам может управитись, и его, гетмана, просили, вручил на тот уряд полковничества полтавского помянутому Левенцу»³⁰.

Як бачимо, гетьманські універсали щодо затвердження того чи іншого старшини на полковницькому уряді були доволі стриманими й не містили розлогих компліментів на адресу обранця, як і не відкривали завіси таємничості щодо мотивів обрання чи переобрання. І це, до слова, особливо помітно порівняно з документами щодо призначення козаків на старшинські уряди нижчого рангу. Так, скажімо, гетьман І.Самойлович, користуючись «повагою зверхности нашої» і проігнорувавши законне бажання мешканців Конотопської сотні вибрати вільними голосами нового старшину на вакантне після скинення з сотництва попереднього очільника, призначив 29 липня 1681 р. сотником до Конотопа колишнього правобережного полковника Федора Кандибу, мотивувавши своє рішення так:

«Иже есть нам відомо тое, що вы сотником своим бывшим не користуючи, иншого собы на тое старшинство человека обратити хочете и нашего рейментарского на тое позволение жадаете. Знаем теде мы, же тот бывший сотник ваш ленивым был стал до отправления дел своих призывоных, для чого слушне отдалити его з старшинства оного. А так уважаючи мы, же город ваш близко боку нашего рементарского найдется, потребни в нем конечно во всем мети доскональный порядок, и кгда ся в чом личит жебы мела наша рейментарские и войсковые справи поважне ишли тожем, теде повагою зверхности нашой, той уряд сотничества конотопского вручилисмо пану Федору Кандыбе, заслужоному в Войску Запорозском товарищу и справному человеку, которой волі нашой рейментарской своею справностію и належитою с того уряду услугою во всем приподобатися может. Прето вам всем старшим и меншим вишеречонным обывателем конотопским приказуем, абысте его пана Кандыбу, любовне за старшого собі принявши, з належитым пошанованьем корогу ему вручили и во всех своих повинностях отдавали ему послушенство. А он, яко человек разумный, уметиметь з вами подлуг порядку призывоного обходится»³¹.

²⁹ Цит. за: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.191.

³⁰ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1889. – С.198.

³¹ Універсали українських гетьманів... – С.769.

Таким чином, гетьман, ідучи наперекір бажанню конотопців, звертав увагу товариства на «заслужоність» Ф.Кандиби перед Військом Запорозьким, на його «справність» та «розум», котрі він може використати для наведення належного порядку у сотні, а також, що не менш важливо, готовність сумлінно виконувати гетьманську волю в місті, яке «близко боку нашого рементарского найдуется». Беручи до уваги розлогий набір чеснот претендента та водночас відштовхуючись від інтересів гетьманської влади конотопцям наказувалося «любовне» прийняти креатуру регіментаря³².

При цьому слід зауважити, що вільна елекція полковників (так само, як, власне, і гетьмана) належала до числа тих небагатьох наріжних «прав і вольностей», котрі й маркували поняття козацьких свобод, що в їх обороні козацтво так рішуче виступало з кінця XVI ст. Відповідно відібрання цього права урядом Речі Посполитої згідно з умовами «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. стало однією з причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний його перебіг де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади у цій сфері. Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалося вже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади в роки Б.Хмельницького об'єктивно підвело до трансформацій цього, як уже наголошувалося, одного з наріжних каменів військової демократії. Зміни стосувалися головним чином перебирання гетьманом прерогативи призначення та звільнення з полковницьких урядів.

І якщо за часів Б.Хмельницького спротив «товариства» стосовно такого стану справ у відомих дослідникам документах не артикулюється (хоч, безперечно, незгода з подібними діями мала місце, ураховуючи ту підтримку, яку мали серед «полчан», скажімо, усунені гетьманом із полковництва Матвій Гладкий чи Хмелецький³³), то в умовах розгортання громадянської війни за правління І.Виговського, коли в опозицію до нього перейшов не лише вповні легітимний в очах гетьманської влади полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений миргородський полковник Степан Довгаль та ряд інших старшин, легітимність яких (цілком справедливо!) ставилася під сумнів центральним проводом, проблема правомочності обирання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності. Ба більше, перетворилася на одну з найбільш болючих і нагальних проблем поточного внутрішньополітичного життя.

Цікаве тлумачення суті «вільних виборів» старшини, у тому числі й на полкові уряди, знаходимо в інструкції, яку гетьман Павло Тетеря надав своїм послам на Варшавський сейм 1664 р.³⁴ На словах тут не заперечувалося право вільного вибору полкової й сотенної старшини, проте для того, аби кандидати на старшинські уряди «були людьми, у справі рицарській досвідченими»,

³² Там само.

³³ Див.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С.303–307.

³⁴ Про сам документ див.: *Горобець В.* Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація: Альманах. – К., 2000. – С.40–61; *Його ж.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.422–441.

дозвіл на перевибори полковників мав давати гетьман, а сотників, відповідно, полковник³⁵. До слова, ще більш цікавими були пропозиції П.Тетері щодо порядку проведення гетьманських виборів. У цьому контексті інструкція наголошувала, що у Війську Запорозькому через вільну елекцію «бунти виникати звикли», і аби надалі уникнути цього пропонувалося право вільного вибору гетьманського предводителя ввести в певну норму, визначивши його межі «правом посполитим». Зокрема, відтепер гетьмана мали обирати не «до ласки військової», як це було раніше, а на певний, визначений законом термін – до наступного вального сейму³⁶.

Риси полковницької корпорації, представлені в адміністративних і соціальних практиках

Проте аналіз практик, що мали місце в політичному житті Гетьманщини другої половини XVII ст. та, особливо, першої половини XVIII ст., указує на той факт, що політичні реалії насправді суттєво відрізнялися від правових приписів щодо вимог до кандидатів на полковництво. Так, з аналізу персонального складу полковницької корпорації зрозуміло, що з часом втратила свою силу вимога щодо заборони на посідання полкових урядів іноземцями, новохрещеними кандидатами або ж представниками старшини з інших полків. Зокрема, вихрестами з юдейської віри були відомі полковники Павло Герцик, Михайло Борухович, Андрій Маркович.

Наскільки випадковими могли бути стратегії службового звеличення цих кандидатів видно з історії Павла Герцика. Як зазначав у записці, поданій на ім'я П.Орлика в лютому 1708 р. генеральний суддя Війська Запорозького Василь Кочубей, майбутній полтавський полковник Павло Семенович Герцик був сином юдея з Умані, котрий прийшов до Полтави в переддень повстання Б.Хмельницького, скуповуючи «лисиці, тхори, воцани и іншіє подліє речи, яко убогій, и застало его там дело войны Хмельницкой, где, яко всюди, жидов быто, но он, еще никому досады не учинивши, зложися крещением [...] и назван в святом крещении Семеном». Перед тим, як уперше одержати в 1675 р. полковницький пернач³⁷, П.Герцик «сидел на рынку Полтавском з крамом подлым, з голками, шпильками и банками; а же природы был цекавой, а matka его сподобилась бытии женою пана Петра Забелы, за Брюховецкого судьи генерального и за Самойловича обозного генерального». Причому сталося це, якщо вірити словам В.Кочубея, цілком випадково:

«Пан Петро Забіла, судья генеральный за Брюховецкаго, вдвцем будучи, уже по смерти Семеновой Герциковой, приехал до Полтавы, хотячи Искрину за себе взяти (мабуть, матір ще одного майбутнього полтавського полковника, Івана Іскри – В.Г.) и стал господою в Герцички. А кгда Искриха замуж пойти не захотіла, постановивши себи до смерти вдовою быти, тога Забела взял за себе Герцичку».

³⁵ Biblioteka Czartoryskich (Kraków). – Dział rękopisów. – Rkps.402. – №22. – S.547–563.

³⁶ Ibid.

³⁷ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol.2. – P.517.

І вже за допомоги несподівано звеличеної матері («тогда от тоее матки вспоможен будучи») «не з заслуги якое военное, але з лукавое омамы, зостал полковником полтавским». Щоправда шлях цієї самої «омамы» проліг через схилення на свій бік полтавського «товариства», байдуже, що через доволі специфічні форми впливу: «подолстившися и подмогоричившися козакам полтавским»³⁸. Цікаво, що П.Герцик, ставши полковником, ніколи не підписувався прізвиськом батька, а лише як «Павло Семенович»³⁹.

Ще більше на полкових урядах значилося іноземців (хоча щодо них, за умови хрещення у православну віру, правових заборон не існувало): Райча Дмитрашко, Войца Сербин, Петро Толстой, Михайло Кокоскін, Ілля Пашков, Михайло та Гаврило Милорадовичі, Антон і Василь Танські, Василь Капніст та ін. Вельми поширеною при призначенні на полковництво була й практика «закликання варягів» з інших полків. Ясна річ, що в таких випадках у ролі сторони, яка запрошувала, виступало не «товариство» того чи іншого полку, де існувала старшинська вакансія, а переважно гетьманський уряд чи царська влада.

Отож і нікого вже не дивувало, що, скажімо, полковником у Переяславському полку у другій половині XVII ст. були вже згадані раніше «волох» Райча Дмитрашко, котрий, прийшовши на українські терени з Придунав'я на чолі півтисячі «товариства хоругвей волоских», перш, ніж прийняв у 1667 р. лівобережний полковий уряд, служив під командою правобережного, брацлавського, полковника Василя Дрозда, а на Лівобережжя перебрався лише наприкінці 1665 р. Так само і попередня служба його наступника на полковництві – Леонтія Полуботка – проходила хоч і на Лівобережжі, але у Чернігівському полку. Вписується в такий стан речей і обрання на те саме переяславське полковництво Івана Лисенка, котрий до того очолював Стародубський полк. А Григорій Карпович Коровка-Вольський перед тим, як посісти в 1682 р. київський полковий уряд, устиг побувати на чолі Чигиринського (1677–1678 рр.) та Стародубського (1678–1681 рр.) полків⁴⁰. Так само з Правобережжям було пов'язано й службу призначеного у грудні 1688 р. гетьманом І.Мазепою полковником до Переяслава Якіма Головченка, що перед цим побував черкаським полковником і генеральним осавулом в уряді правобережного гетьмана П.Дорошенка⁴¹. І нарешті в першій чверті XVIII ст. сотник Глухівської сотні Ніжинського полку вихрест Андрій Маркович перемищується на полковництво до Лубен.

Черговими прикладами нехтування буквою закону щодо обов'язкової належності кандидата на полковий уряд до певного регіонального козацького співтовариства були випадки з нащадками гетьманських родин. Так, як

³⁸ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.146–147.

³⁹ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. – 1891. – Т.34. – №9. – Отд.1. – С.371.

⁴⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.192, прим.7.

⁴¹ Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1676 рр.). – К., 2000. – С.38; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.27.

пам'ятаємо, сини І.Самойловича – Семен, Яків і Григорій – очолювали Стародубський та Чернігівський полки, а Д.Апостола – Павло й Петро – відповідно Миргородський і Лубенський. І таких випадків із часом ставало настільки багато, що їх уже й не можна класифікувати як винятки із загального правила, радше – звична практика, що успішно ігнорувала застарілий припис.

Проте козацька старшина, принаймні південних полків Гетьманщини, усе ж доволі дражливо ставилася до цієї тенденції. Вище вже згадувалося про те, що генеральний суддя І.Чарниш мав злобу на гадяцького полковника М.Милорадовича не лише за те, що його було призначено на уряд, котрий належав перед тим І.Чарнишеві, але й через іноземне походження конкурента. Принаймні, саме так стверджував у поданій на ім'я царя Петра I чолобитній ковалівський сотник Гадяцького полку А.Кіцеш (до слова, зять І.Чарниша по вдові його брата)⁴².

Ще більш переконливим свідченням цьому можуть бути формулювання, включені до колективної скарги лубенської полкової старшини на свого полковника А.Марковича (подана на ім'я російського міністра при гетьманському уряді Д.Апостола – стольника Ф.Наумова). Щоправда, на той час за указом Верховної таємної ради полковницький пернач у А.Марковича було відібрано та ініційовано кампанію «освидетельствования о поступках его в бытность его при том полку»⁴³. Так ось, у скарзі серед іншого вказувалося:

«С тех пор, как открыт был Лубенский полк, на чин полковничий выбирались вольными голосами люди достойные из своих полчан и никогда не бывало от них народу отягощения; а когда промоторством гетмана Скоропадского произведен в чин лубенского полковничества чужой человек, шурин гетмана, Андрей Маркович, тогда не только нынешних времен никем неслыханныя, но и за державы лядской и за жидовскаго тогдашняго арендаторства едва ли творились таковыя тяготи, налоги и обиды, какіе чинились от него, Марковича, в полку всему народу, который от того обнищал и разорен, а Маркович за недолгое время обогатился»⁴⁴.

Як бачимо, увага зверталася й на легітимність, із погляду побутування традиції, обрання на полковництво «своїх» людей «достойних», від яких не зауважено ніяких надуживань, та, натомість, неправильність «промоторства» гетьмана у справі полковницької елекції, особливо, якщо йшлося про «чужу людину», від якої «полчанам» чиняться ось такі нестерпні обтяження податками, «роботизнами», образами.

І, що характерно, саме в контексті розгортання справи А.Марковича у практичних діях старшини спостерігаємо повернення до вимоги кінця 1650-х рр. щодо заборони вихрестам посідати високі старшинські посади.

⁴² Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т.85. – №4. – Отд.1. – С.3.

⁴³ Дневник Якова Марковича, изд. «Киев. старинь». – Т.2. – К., 1895. – С.17.

⁴⁴ Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.ХІ. – К., 1896. – С.344; *Его же*. Люди старой Малороссии: Марковичи // Киевская старина. – 1884. – Т.8. – №1. – С.57.

Уперше про це згадувалося влітку 1723 р., тобто через 64 роки після першої появи цієї норми в Переяславських статтях 1659 р. Тоді в таборі на р. Коломак, куди за наказом Петра I «головний командир» фельдмаршал князь М.Голіцин вивів козацькі полки з України, аби уникнути хитань серед козацтва у зв'язку з викликом до Петербурга наказного гетьмана П.Полуботка та генеральних старшин І.Чарниша й В.Савича⁴⁵, козацька верхівка зібралась у наметі миргородського полковника Д.Апостола для формулювання прохань до російської влади щодо «нужд общенародных». І у ході обговорення пакету найнагальніших питань, які потрібно було вирішити центральній владі (ініційована Д.Апостолом акція вилася в укладення так званих Коломацьких чолобитних 1723 р.⁴⁶), старшина серед іншого розмірковувала щодо «каких то жидях новокрещенных, явившихся в Малороссии»⁴⁷.

Із контексту повідомлення випливає, що старшини якраз і мали на увазі вже згаданого вище лубенського полковника А.Марковича та його сина Якова, котрого батько неодноразово залишав наказним полковником, попри те, що останній не мав ніякого досвіду адміністрування й вельми пихато та брутально повадився з місцевою лубенською старшиною (зокрема, молодшому Марковичу закидали, що він декого із сотників «несправедливо» саджав закованим у залізо на гармату)⁴⁸. Прибувши за кілька днів по тому до Охтирки, де знаходилася штаб-квартира князя М.Голіцина, генеральні старшини В.Жураківський і Я.Лизогуб представили йому свої претензії щодо самоуправних дій лубенського полковника та його сина Якова, «который заведывает полком как бы отцовским именем». І навіть отримали від головнокомандувача російськими військами в Україні сигнал щодо визнання владою законності їхніх вимог. Зокрема, М.Голіцин звернув увагу на те, як би протиприродно виглядало, коли б охтирський слобідський полковник, вирушаючи за межі полку, доручав місцеві справи своєму синові, ігноруючи при цьому полкову старшину. Утім, якихось практичних наслідків ця справа не мала. І коли за декілька днів після розмови В.Жураківського і Я.Лизогуба з князем М.Голіциним до Охтирки прибув наказний лубенський полковник Яків Маркович, російський фельдмаршал запросив його до себе на обід, де той наодинці поговорив із царським сановником «о своей нужде», а по завершенні обіду останній «милостиво его отпустил»⁴⁹, залишивши на посаді наказного лубенського полковника попри всю «протиприродність» ситуації, що на неї М.Голіцин звертав увагу буквально напередодні⁵⁰.

Загалом на полковництві в Лубнах А.Маркович протримався аж до 1727 р. Так само, як, власне, до цього часу звичною практикою для Лубенського полку залишалось і призначення за його відсутності наказним полковником

⁴⁵ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С.147–148.

⁴⁶ Там само. – С.151–154.

⁴⁷ Журнал енеральной канцелярии // Русский архив. – 1880. – №1. – С.191.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Дневник Якова Марковича, изд. «Киевской стариной». – Т.1. – К., 1893. – С.40–41.

⁵⁰ *Лазаревский А.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.57–58; *Его же.* Люди старой Малороссии: Марковичи. – С.57.

сина Якова. Докорінних змін ситуація зазнала лише у середині 1727 р., коли «світлішому князеві» О.Меншикову пощастило добитися опали для свого непримиренного супротивника графа П.Толстого. Не вдовольнившись засланням, О.Меншиков удався до репресій проти його родичів і свояків. На теренах Гетьманщини це проявилось в тому, що у травні 1727 р. уряд ніжинського полковника було відібрано у сина опального вельможі – графа Петра Петровича Толстого, котрий, до того ж, доводився зятем екс-гетьманші Анастасії Маркович-Скоропадській. Через родинну близькість із нею, а також, вочевидь, через неприязнь до родини Марковичів миргородського полковника Д.Апостола (саме тоді призначеного новим гетьманом Лівобережної України⁵¹), за волею О.Меншикова, утілений у постанові Верховної таємної ради від 24 червня 1727 р., полковницький пернач було забрано й в А.Марковича. Реалізація ж постанови покладалася на Ф.Наумова, призначеного тоді ж міністром при новому гетьманському уряді⁵².

Історія з відстороненням А.Марковича від полковницького уряду знову активізувала проблему обіймання євреями старшинських посад у Гетьманщині, причому на найвищому, імперському, рівні. Коли князеві О.Меншикову було представлено для попереднього ознайомлення таємну інструкцію міністрові при гетьманському уряді Ф.Наумову як йому діяти в Україні, той навпроти пункту щодо обрання у сотники та в інші чини «добрых людей» наказав дописати «криме жидов», пояснивши при цьому, що «шурин Скоропадского – из жидов и много от него в полку его тяготи, так лучше его отставить». І саме в такій редакції 22 липня 1727 р. документ було офіційно схвалено членами Верховної таємної ради⁵³. Утім, уже у серпні того року О.Меншиков потрапив в опалу. І, що цікаво, падіння колись усесильного сановника на долі Гетьманщини кардинальним чином не позначилася – курс на ліквідацію Малоросійської колеґії та відновлення інституту гетьманства було продовжено. А ось Марковичам без їхнього чи не головного недоброзичливця на владному Олімпі Російської імперії таки вдалося суттєво пом'якшити репресії імператорської й гетьманської влад проти себе. Щоправда, заданий князем О.Меншиковим із подачі Д.Апостола курс певний час розгортався за звичною інерцією.

Так, указ Верховної таємної ради передбачав не лише позбавлення А.Марковича полковницького пернача, але й ініціювання судового розслідування його службових зловживань: «Отлучить от полка полковника лубенского Андрея Марковича и освидетельствовать о поступках его в бытность его при том полку и о тягостях тому полку от него бывших»⁵⁴. Реалізуючи наказ центральної влади, міністр Ф.Наумов поширив у Гетьманщині свій наказ «дабы всяк на Марковича жалобы за обидь, им указанния, заносил, не посягая и не

⁵¹ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.276–295.

⁵² Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Оп.29. – Д.1780. – Л.92–96; Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.63. – Санкт-Петербург, 1888. – С.270, 779; Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.58–59.

⁵³ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1780. – Л.97–102.

⁵⁴ Дневник Якова Марковича... – Т.2. – С.17.

закрываая»⁵⁵. Підбадьорені відставкою полковника А.Марковича, чи не першими проти нього почали свідчити лубенські полкові старшини, а вже далі пішли скарги від сотників, окремих державців і цілих громад⁵⁶.

Невідомо, наскільки непоправними для А.Марковича могли б виявитися результати судового розслідування його службових зловживань, якби не раптове падіння князя О.Меншикова та не досягнуті ним, разом із його сином Яковом (до слова, автором відомих «Дневных записок»), успіхи в пошуку покровителів в оточенні російського самодержця та серед імперських можновладців у Гетьманщині. Спочатку колишній лубенський полковник якимось чином переконав Ф.Наумова, аби той у листопаді 1727 р. видав розпорядження, згідно з яким скарги на протиправні дії А.Марковича приймалися лише від мешканців Лубенщини, «а с других полков не принимать»⁵⁷. А по тому батько й син Марковичі, понад рік микаючись московськими дворами впливових царських вельмож, «поднося червонць» в листах, у березні 1729 р. таки добилися від Іноземної колегії постанови, що припиняла судове переслідування колишнього лубенського полковника («О тягостях полчанам, чинишихся в работах и взятках, буде оно было, а по сказках старшинским прежде запретительного указа, того ради сіе оставляется»). За цілим рядом звинувачень було ухвалено рішення збирати додаткові докази, і лише за справою про самочинне заволодіння частиною міста Ромни – Засуллям – А.Маркович зазнав відчутних втрат: йому довелося повернути цю територію у відання роменської городової старшини⁵⁸.

Загалом же А.Маркович, пройшовши через принизливу процедуру судового слідства (про «насилля», в яких полчани звинувачували свого полковника, ітиметься нижче), втратив пернач лубенського полковника, але незабаром обійняв щойно конституційований уряд генерального підскарбія⁵⁹. Зважаючи на скоєне ним за тринадцять років майже безконтрольного врядування в Лубнах, таке поблажливе ставлення до нього Феміди викликало неабияке роздратування полчан. Особливо активним у цій справі виявився лубенський полковий обозний П.Мартос, котрий, за словами О.Лазаревського, натерпівся від А.Марковича чи не найбільше, а також сам гетьман Д.Апостол (почали навіть ширитися чутки, що регіментар має намір підняти Лубенський полк, перестріти полковника дорогою з Москви в Україну й, «не допуская до Глухова, уходит») ⁶⁰. «Похвалки» на здоров'я та життя новопоставленого генерального підскарбія чинив і лубенський полковий обозний, котрий, згідно з

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Див.: Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.59–62; Его же. Люди старой Малороссии: Марковичи. – С.59–60.

⁵⁷ Дневник Якова Марковича... – Т.2. – С.17.

⁵⁸ Дневник Якова Марковича... – Т.2. – С.295; Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.59–62.

⁵⁹ Василенко Н.П. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Вып.2: Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г. – Чернигов, 1902. – С.133.

⁶⁰ Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.63; Его же. Люди старой Малороссии: Марковичи. – С.63.

інформацією Я.Марковича, спільно зі значковими товаришами «согласился [...] яким либо образом убить родителя»⁶¹. Утім, жодних наслідків ці погрози на адресу А.Марковича не мали.

І наостанок, аби завершити розмову про невдоволення лубенців призначенням до них полковником А.Марковича, слід звернути увагу на те, що лубенська полкова старшина, активно виступаючи в 1727 р. проти «промоторством гетмана Скоропадского», у результаті якого був «произведен в чин лубенського полковничества чужой человек, шурина гетмана», за кілька років укотре зустрілась і з проявом «промоторства гетмана», щоправда цього разу Д.Апостола, і з фактом призначення на полковий уряд «чужого чоловіка», але цього разу вже не гетьманського шурина, а гетьманича – Петра Апостола, що представляв миргородський старшинський клан, але через різні обставини ще з молодих літ був «взят ко двору імператорському и находился при князе Меншикове»⁶², тривалий час служачи в Москві та Петербурзі, а не у Війську Запорозькому. Утім, справедливості заради, варто також відзначити й те, що, за спостереженнями О.Лазаревського, П.Апостол, перебуваючи на уряді в Лубнах, жодними «насильствами» над полчанами чи якимись серйозними службовими зловживаннями своє ім'я не зганьбив. Активний спротив у його випадку могли викликати лише способи посідання ним полковницького уряду в 1728 р., а також його ефемерне врядування впродовж 1728–1730-х рр. Зокрема, згідно з інформацією Я.Марковича, про призначення гетьманича на полковий уряд до Лубен було оголошено під час обіду імператора Петра II в гетьмана Д.Апостола, що відбувся 7 квітня 1728 р. в Москві. Ось тоді государ і «пожаловал» П.Апостола полковницьким чином, «к чему заговаривал некоторой камер-юнкер Алепли, бивший в кухмистрах при покойном государу волоском»⁶³. А відбув лубенський полковник із Москви до Лубен, аби врешті-решт особисто приступити до виконання своїх функціональних обов'язків, лише влітку 1730 р., після коронації імператриці Анни Іоаннівни, котра й видала йому дозвіл на від'їзд зі столиці⁶⁴.

Як уже згадувалося вище, за гетьманування Д.Апостола загалом було актуалізовано питання призначення на старшинство, зокрема на полковництво, іноземців. Так, 3 жовтня 1727 р. гадяцька полкова старшина «супліковала» на свого полковника серба Гаврила Милорадовича, котрий «нам ниже именованным полчанам гадяцьким чинит нужди и озлобление». Як причину цих «нужд» старшини називали те, що Г.Милорадович є «іназемец», порядків їхніх не знає, а до того ж лише нещодавно прибувши в Україну й не маючи за собою ґрунтів, намагається якомога швидше наздогнати в матеріальному плані старих, заслужених у війську полковників («хотячи с другими застарелыми полковниками сравнятся в скорости обогатития»), відбираючи землі в козаків і старшин, примушуючи козаків до виконання різних «роботизн» на свою користь, що є протиправним і раніше не чинилося. Через такі насильства

⁶¹ Дневник Якова Марковича... – Т.2. – С.303.

⁶² Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.63.

⁶³ Дневник Якова Марковича... – Т.2. – С.209, 221.

⁶⁴ Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. – С.65.

іноземця, стверджували автори супліки, козаки, «спродавши ґрунти в розні порозходилися полки, а з полку (Гадяцького – В.Г.) против прежнего не кому за тое будет служби войскового отбывать». Відтак старшина й «товариство» просили гетьмана:

«Позволити нам подлуг обявлених пресвітлим его імператорским величеством указом волностей, волними голосами з межі своїх полчан кого на тот уряд полковничества достойних избрати, а от его Милорадовича, яко порядков малороссійских незнаючого и служби весьма ежели случится войскового поход немогущого, милостиво освободить, каби до последней чрез таких его хтивостях вовсе не пришли гадяцкие полчане в разорения»⁶⁵.

Супліку підписали гадяцькі полкові старшини: суддя Мартин Штишевський, осавул Яків Потребич-Гречаний, другий суддя Григорій Граб'янка, бунчуковий товариш Захарій Рошаковський, обидва полкових сотники Іван Піратинський і Василь Селецький, а також сотники зінківський, ковалівський, лютенський, опішнянський, комишанський, веприцький, рашавський, наказний куземський, декілька значкових товаришів.

Цікаво, що за деякий час, бажаючи надати супліці ще більшої суспільної ваги, до неї долучилися низка впливових духовних і світських осіб Гадяччини. Підписанти повторювали прохання обрати на місце Г.Милорадовича «способного и служить годного з межі гадяцьких полчан полковником определить по вашей всех нас духовних и мирських желанію, а ему Милорадовичу яко неспособному, порядков малороссійских незнаючому и служить всем [...] не могущего отказать»⁶⁶. Цього разу свої підписи під проханням поставили: «Ясногорского Гадяцького монастиря ігумен Порфирий Константинович, Святопреображенского пустиноскетского монастиря ігумен Прокопій Бочковский, Алексей Яковлевич протопоп гадяцькій и опішнянський, Іванн Тимофеевич протопоп зінковский и намісник котелевський, намесник гадяцькій с братией», а також знову два полкових сотники, опішнянський, веприцький, ковалівський, наказний куземський. Додалися підписи полкового прапорщика, сотника зінківського, городових отаманів Куземинки й отамана Лютенки, полкового дозорці, двох полкових «завідовців» і магістратського писаря⁶⁷.

Реагуючи на це прохання, гетьман викликав до Глухова Г.Милорадовича для «ответа» та спорядив у Гадяч своїх слідчих – миргородських полкових суддю та писаря «для учинения розиску о починених чрез пана полковника гадяцького того полку обивателем обидях»⁶⁸. І вже після того, як було добуто необхідні докази провини полковника, реґіментар наважився звернутися з проханням до імператора, наголошуючи на тому, що Г.Милорадович:

⁶⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541. – Арк.22–22 зв.

⁶⁶ Там само. – Спр.541 а. – Арк.4.

⁶⁷ Там само. – Арк.4–5.

⁶⁸ Там само. – Арк.25 зв.

«И хочай в том чину полковничества был еще немного, еднак полчане тамошние подали мне немало челобитен жалующися на его полковника Милорадовича, что он им чинит обиды и налоги, привлекает козаков на свои приватные служби и работы, бранием разных з людей взятков, нещадными побоями и протчими своими поступками и непорядками»⁶⁹.

Заразом Д.Апостол просив і про відсторонення від уряду ніжинського полковника російського офіцера І.Хрущова:

«Також и нежинский новопоставленный полковник Иван Хрущов не толко до правления полковничой должности и до произвождения добрых в полку порядков не есть способен, но скоро приехал в полк затеял здират з людей всякие неуказанные стацийные побори и бральоние, еще приказал во всем полку по сотнях собрат прибудные коні, чога прежде неводилося. [...] Всего ради всепокорнейше прошу показать полков Гадяцкого и Нежинского казакам и посполству од таких означених полковников Милорадовича и Хрущова непорядочних и обидливых поступков свою оборону и определение»⁷⁰.

Цікаво, що на відміну від гадяцької полкової старшини, котра апелювала до таких дразливих для імперської влади аргументів, як «Гавріил Милорадович іназемец», і нині «всемилоствейшим монаршим пресвітлого его імператорского величества указом обявлено такое милосердіе, что прежніе права и волности привернени малоросійському народу застали», натякаючи тим самим на порушення «малоросійських прав» при призначенні серба на полковництво в Гадяч⁷¹, Д.Апостол обходив ці не вповні «політкоректні» питання, роблячи наголос на зловживаннях старшин.

Реагуючи на клопотання гетьманського уряду, 29 липня 1729 р. імператор Петро II видав указ, яким відсторонив Г.Милорадовича від обов'язків гадяцького полковника («Милорадовича от того полку отставить и на место его определить полковником из полчан по общому всех духовных и мирських хотению»). Цікаво, що в документі вказувалося, нібито серб «и сам в том полку полковником быть не желает»⁷².

Тоді ж гетьман ініціював переобрання переяславського полковника – «волоха» Василя Танського. На полковництво він прийшов із волі сенатського указу навесні 1726 р., і, вочевидь, відразу ж налаштував проти себе місцеву козацьку старшину. Принаймні перше свідчення щодо наявності гострого конфлікту поміж полковником і гетьманським урядом Д.Апостола фіксується в документах навесні 1728 р., коли гетьман, перебуваючи в Москві на коронації Петра II, відправив в Україну універсал (від 12 березня), яким наказував колишнім старшинам Переяславського полку, яких відсторонив від влади полковник В.Танський, повернути уряди. Трохи згодом, 21 березня, Д.Апостол відправив до В.Танського листа з наказом:

⁶⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.541а. – Арк.45.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. – Арк.22.

⁷² Там само. – Арк.16–17.

«Дабы козаков на работизны и приватние послилки отнюдь никто не употреблял, и сам-бы он, пан полковник, в такие непорядки не вступал. Ибо гетману стало ведомо, козаков Переяславского полку стягают, якобы на стойку, а после оних разбирают старшина полковая и протчай в свои доми, где они козаки по приказу их топят грубы, возят дрова и воду, отбувают разные посылки и работы, чего в иных полках нигде не чинят, и чинить того права и порядки войсковые забороняют»⁷³.

Лексичний зворот «отбувают разные посылки и работы, чего в иных полках нигде не чинят, и чинить того права и порядки войсковые забороняют» уже вживався гетьманом для означення стану справ у Гадяцькому, Ніжинському та Стародубському полках. Тож тут можна говорити не стільки про унікальність ситуації, котра склалася на Переяславщині у часи врядування там В.Танського, як про широке побутування подібних явищ у масштабах якщо не всієї Гетьманщини, то принаймні доволі значної її частини. У різних місцевостях могли бути свої нюанси, але, скажімо, картина полковницьких зловживань у Переяславському та Гадяцькому полках була практично ідентичною.

Тотожно намагався діяти у цих ситуаціях і гетьманський уряд. Так, Д.Апостол ініціював розслідування службових зловживань В.Танського. 24 травня 1728 р. гетьман отримав дозвіл із Колегії іноземних справ на слідство проти переяславського полковника. За його попередніми результатами на початку 1730-х рр. В.Танського вивезли до Москви. Наприкінці березня 1732 р. про розслідування його справи доповідалося на засіданні Кабінету міністрів імператриці Анні Іоаннівні. Кількома місяцями по тому справу передали в руки шефа Таємної канцелярії генерала Ф.Ушакова. А в 1735 р. тепер уже колишнього переяславського полковника В.Танського було вислано до Сибіру⁷⁴.

Ініційовані гетьманом Д.Апостолом особисто або через його агентів справи проти полковників А.Марковича, Г.Милорадовича, І.Хруцова й В.Танського стали першою та водночас останньою хвилею в боротьбі гетьманського уряду зі зловживаннями представників полковницької корпорації Гетьманщини. Як бачимо, для декого з них наслідки такої ініціативи гетьмана були доволі плачевними. Натомість хтось зумів відкупитися та серйозно не постраждав. Загалом для полковників це стало певним застереженням – якщо не у сенсі усвідомлення недопустимості зловживань владою, то, принаймні, нерациональності протиставлення своєї влади владі гетьманського проводу. І в наступні десятиліття, аж до ліквідації автономії Гетьманщини, подібного роду розслідувань не спостерігалось.

Утім, відсутність згадок про серйозні масові службові зловживання полковників могла бути спричинена й змінами у структурі влади загалом. Адже після смерті Д.Апостола гетьманську форму володарювання де-факто було ліквідовано, а російська влада, яка заповнила утворену внаслідок цього порожнечу, звикла діяти в іншому, аніж це було характерно для «класичного»

⁷³ Цит. за: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. – С.123.

⁷⁴ Там само.

гетьманату, владному полі. Притаманні для Росії процеси централізації й абсолютизації влади суттєво звужували можливості для посилення владних центрів місцевого рівня на шкоду всевладдю центральних органів. Відновлення гетьманської форми правління й обрання на гетьманство К.Розумовського (початок 1750-х рр.) загальної тенденції розвитку владних відносин вочевидь не порушили. Проте для того, аби стверджувати це напевно, необхідно додатково досліджувати владні відносини часів урядування К.Розумовського.

Загалом можна стверджувати, що у середині XVII – першій половині XVIII ст. у політичній і соціальній ієрархії Української козацької держави інститут полковника Війська Запорозького був одним із найважливіших. Поряд із гетьманом і кількома представниками «вищої» групи генеральної старшини, полковники найбільше впливали на політичні й соціальні процеси в автономії. Зважаючи на високий владний статус та широкі можливості конвертувати його в реальні соціальні, матеріальні дивіденди й вигоди, посада полковника була однією з найбажаніших, до неї допускали або людей із найближчого оточення гетьмана, або осіб, що користувались особливим кредитом довіри російської влади (вплив останньої на кадрову політику гетьманату особливо помітним став у роки правління І.Скоропадського).

У розпорядчих документах і не прописаних у законах, але освячених традицією звичаєвих нормах, існували певні критерії відповідності для кандидатів на уряд полковника. Утім, жорстких вимог тут вироблено не було, а існуючі заборони й обмеження нерідко порушувалися під впливом факторів політичної доцільності, непотизму та ін. Активні спроби подолати негативні тенденції, що істотно погіршували керованість автономії, розхитуючи гетьманські повноваження, особливо через штучну імплементацію імперською владою в адміністративну структуру Гетьманщини іноземців, які вступали на службу імператорові, чинив гетьман Д.Апостол, котрому вдалося, скориставшись сприятливою політичною кон'юнктурою, добитися певних позитивних змін. Але ці досягнення не були системними й, до того ж, мали тимчасовий характер.

Author researches the institute of Zaporozhian army colonel as the high-ranking official of administrative-territorial and military unit of Hetmanate in the middle of 17th – first half of 18th century. In this article reconstructed his place in the political and social Cossack State hierarchy. The tendencies of the bottom up of careers of the most token representatives of this socio-professional group are traced. The main attention is paid to the candidate's features, the way it was described in the legislative acts and presented in the administration of Hetmanate practices. In the work detected the boundary conditions and inhibits that was built by law and traditions needed to the appointed social groups to take the colonel vacant office. Also, covered how effective it was in practice.

Keywords: colonel, Zaporozhian Army, Cossack Hetmanate, social and political hierarchy, service career.

